

ԵՐԱՆԵԼԻ ՏԷՐ ԿՈՄԻՏԱՍ ՔԱՀԱՆԱՅԻ ԵՒ ՆԱՀԱՏԱԿԻ

Մ Ա Ր Մ Ն Ո Յ Ն Հ Ա Ր Յ Ը

(Շար. տե'ս «Բազմավէպ», 1939, էջ 164)

Գ. — Զանազան կարծիքներ նշխարներու տեղի մասին:

Եւ սակայն «Բազմավէպի» 1923 յունիս թուին մէջ Վեր. Հ. Ղեւոնդ Վ. Տայեան արտայայտուած է ի նպաստ զրոյցին, որ կ'ըսէ՝ թէ Ֆրանսա փոխադրուած ըլլայ Եր. Կոմիտասայ մարմինը. հետեւաբար Առաք. Դատաստանի առթիւ եղած դիտարկումներն նոյն ինքն Երանելոյն գերեզմանին մէջ՝ չի ներկայացներ ո' եւ է արժէք այս հարցը լուծելու համար. «Բայց եւ այնպէս, կը զրէր ան, Երանելոյն ընծայուած սոյն ոսկրոտին, պէտք է ըսեմք, կայ եւ կը մնայ դեռ այսօր իր նախկին անորոշութեան մէջ»:

Իրմէ առաջ Վեր. Հայր Ռիոնտէլ Յիսուսեան՝ նոյն Երանելոյ Փրանսերէն կենսադրութեան մէջ (Une page tragique de l'histoire religieuse du Levant — Le Bienheureux Gomidas de Constantinople, Prêtre Arménien et Martyr. 1656 — 1707) նոյնպէս կը պաշտպանէ այն զրոյցը փոխադրութեան, եւ կը խորհի՝ որ իրօք այն ատեն Պոլիս գտնուող իր Միաբանակից Հայրերը յաջողած ըլլան վերցնելու, եւ օգնութեամբ Փրանսական Դեսպանին փոխադրած ըլլան Ֆրանսա, հասցնելով Լիոն, եւ հոն թաղած ըլլան նորընծայարանի եկեղեցւոյն մէջ, որ Փրանսական Յեղափոխութեան չըջանին հիմնի վեր քանդուած է:

Հայր Տայեանի եւ Հ. Ռիոնտէլի փաստերը մեծաւ մասամբ նոյն են, ու պիտի տեսնենք իրենց կարգին՝ թէ որ աստիճանի «Բարձրաբարբառ կը քարոզեն Եր. Տն.

Կոմիտասայ մարմնոյն ի Ֆրանսա փոխադրութիւնը» (Բզմ. էջ 244):

Ասոնց հակառակ՝ Վեր. Հ. Հացունի Վ. իմ իսկ խնդրանքով ըրած մէկ հրատարակութեան մէջ, որուն ակնարկեցի ներկայ ուսումնասիրութեան սկիզբը, կը տարուի «կրկնելու անվերապահ եւ անպայման» քէ Տէր Կոմիտասայ գերեզմանին հանուած եւ ի Ս. Աստուածածին փոխադրուած Ոսկրոտին՝ նոյն վկային հարազատ եւ խնկելի անխնայ է առանց երկբայութեան» (էջ 34): Եւ վստահ իր եզրակացութեան, մեծ ազդեցութեամբ «Ի խնդամիտ սրտէ» կը նուիրէ այդ զրքուկը Քահանայական ձեռնադրութեան Ին. ամեայ տարեգարծի յիշատակին, տալով ինձ շատ պատուաբեր վերադիր մը՝ իբրեւ «Յայտնողի Նշխարաց Եր. Տն. Կոմիտասայ Քահանայի» (անդ՝ էջ 5):

Հ. Հացունի Վ. ի փաստերը Առաք. Դատաստանի Գործոց մէջ նախատեսուած են, ունենալով հանդերձ ուրոյն կարեւոր խորհրդածութիւններ:

Լաւ ու առարկայապէս կ'ընելու համար այս ընդդիմակաց կարծիքները, եւ հասնելու համար աստիճանաբար այն եզրակացութեան՝ ուր ես իսկ տակաւ ու յաջորդական յայտնութիւններով յանդած եմ, պիտի դնեմ կարգաւ.

Ա. Եր. Կոմիտասայ չիրմին՝ Առաք. Դատաստանի առթիւ կատարուած հետազոտութեան եւ գործառնութիւններու նկարագրութիւնը՝ փաստաթղթերով եւ լուսանկարներով:

Բ. Բանախօսութիւնը՝ զոր ըրի նոյն

առթիւ՝ Գերեզմանը բանալէ եւ կմախքը դանելէ վերջ, ի ներկայութեան Կ. Պոլսոյ մեր ամբողջ Կղերին: Անոր մէջ ամփոփուած են առջեւնիս եղած հարցի շուրջ թեր ու դէմ փաստերը կրկին կարծիքներու:

Գ. Նոր վաւերացութիւն նահատակութեան ժամանակէն, որոնց կարգին՝ յոյժ կարեւոր «Տեղեկագիր մը Կ. Պոլսոյ Կալաքայի եւ Բերայի կաթողիկէ Գրիստոնէութեան կացութեան վրայ», զոր զրած է այն ժամանակի Լատին Պատր. Փոխանորդը Մոնս. Կալանի 1707ի Նոյ. 29ին, որ ըսել է նահատակութեան 24 օր ետքը:

Դ. Գտնուած կմախքի դէմ առարկութիւններու պատասխան եւ խորհրդածութիւններ:

Ա. Պեղում Պալլադի Գերեզմանին եւ քննութիւն գտնուած ոսկրներուն.

1922ի վերջերը բաւական յառաջացած էր Առաք. Դատաստանի գործը, բայց աւարտած չէին վկաներու ունկնդրութիւն եւ ուրիշ ձեւակերպութիւններ: Սակայն յունական պարտութեան հետեւանօք կացութիւնը Պոլսոյ մէջ ալ սկսած էր ծանրանալ, եւ մեր վրայ նորանոր հոգեր կը ճնշէին: Ուստի այդ Դատի գործառնութիւններու կարեւորագոյնը, որ կրնար Քէմալական գրաւումէ վերջ խափանուիլ, մեր Նահատակի Գերեզմանին կանոնական հետազոտութիւնը փութացնել որոշուեցաւ: Այսպէս վճռեցինք 19 Դեկ. ին երթալ Գալլաքի Գերեզմանոցը, բանալ Շիրիմը եւ ստուգել անոր պարունակութիւնը: Ամէնուհետ համոզուինք, որ լոկ ձեւակերպութիւն մ'էր կատարուելիքը, որովհետեւ պարունակը պիտի գտնէինք գերեզմանը, հեղատարի պիտի գտնէինք գերեզմանը, հետեւաբար Periculi plena res, վտանգաւոր բան մը չկար գիմացնիս: Դեկ. 22ին առաւօտ կանուխէն զրկեցի հոն Սապաղեան Յովսէփ Վ.ը, որպէս զի գործառնութիւնները ու պատրաստէր պեղումը այնպէս որ մեր հասնելուն անմիջապէս ձեռք զարոր մեր հոգին: Հրաւիրեցի նաեւ Մոնս. Մարմաճճի Արքեպս. Ռումանիոյ Քահա-

նայապետական Դեսպանը, որ Պոլիս եկած էր՝ այդ ժամանակի ղեկավար պայմաններուն Առաք. Նուիրակատան ղեկավար գրտնուելու: Նորին Արհիպատուութեան հետ որուն կ'ընկերանար նոյն նուիրակատան փոխանորդ Մոնս. Զեղարանօ, գացինք կէսօրէն առաջ այցելելու նախ Հայ Գաղթականներու կայանները, սկսելով Պէշիկթաշէն եւ վերջացնելով Սամաթիոյ կայանի այցելութեամբ: Հոն ճաշեցինք՝ Ան. Յղութեան Քոյրերու Որբանոցին մէջ, եւ ապա ժամը 2ին ատենները ուղղուեցանք դէպի Պալլադի Գերեզմանոցը: Հոն բազմութիւն մը մեր վարդապետներէ հաւաքուած էին, Գերեզմանատան Հոգաբարձութեան անդամներու հետ՝ Սամաթիոյ Ս. Գէորգ Եկեղեցւոյ երէցներէն երկու Քահանայ՝ Արիստակէս քհնյ. Հիսարեան եւ Անանիա քհնյ. Յակոբեան, Ան. Յղութեան Մայրապետներ եւ ուրիշներ:

Ըլլայ շատ հուշակ չի տալու համար կատարելիք զգուշաւոր գործառնութեան, ըլլայ մանաւանդ յամառ մտասեւեռումով՝ թէ Եր. Մարմինը փոխադրուած էր ժամանակին, չխորհեցանք հետեւնիս մասնագէտ բժիշկներ առնուլ: Եթէ այդ կարեւոր պարագան նախահոգացած ըլլայինք, մեր գտած կմախքի պայմանները պիտի կարենային վճռական փաստեր տալ անոր ինքնութեան մասին:

Հաղիւ հասանք Գերեզմանոց՝ արդէն Շիրմի արտաքին քարեր վերցուած գրտանք. ուստի եւ հրաման ըրի կարգալ մեր վճռագիրը 1922 Դեկ. 19ի՝ նոյն գործառնութեան մասին: Կը բաւէ անկից մէջըբել միայն երկու կէտ. Ա. Պատճառը պեղումին. «Քանզի պէտք է վերայ կան հաւաստեալ առաջի դնելոյ գոր միանգամայն ի պատմութեան անդ զփոխադրութեան մարմնոյ ծառային Աստուծոյ աւանդի»: Նպատակնիս էր հետեւաբար հաստատել, ստուգել հաւաստիօրէն մարմնոյ փոխադրութեան աւանդութիւնը: Բ. Կը պատուիրուի զգուշանալ՝ որ պատահաբար գտնուելիք ոսկրները ուրիշներու հետ չչփոխուին. «Պարտ է ամենայն զգուշու-

թեամբ բանալ գշիրիմն, այնպէս զի մի՛ խառն ընդ այլոց անդէն թաղելոց շփոթեցի որ ինչ ծառային Աստուծոյ է»։ Հակառակ նախապաշարութեան՝ որ կը տրուի ծանօթ աւանդութեան, չի մերժուի կարելիութիւնը գտնելու հոն «որ ինչ ծառային Աստուծոյ է»։

Այս վճիռը կարգացուելէ վերջ սկսաւ բուն իսկ պեղումի գործը, որուն մանրամասն նկարագրութիւնը կ'ընէ Գերեզմանափորներէ ստորագրուած տեղեկագիր մը, զոր հոս կը դնենք նոյնութեամբ։ Առաքելական Ատենանի Նօտար վարդապետը հետեւելով գործառնութեան՝ կ'արձանագրէր զանոնք։

«Մենք ստորագրեալքս հրաւիրուելով Գեր. Յովսէփ Վ. Սարուխանեանէ, իր եւ ուրիշ Քահանայից ներկայութեամբ, վերցունք կէսօրէն առաջ ժամը 10ին Տ. Կոմիտաս Քահանայի հանրաժանօթ Գերեզմանին քարերը⁽¹⁾, որ կը գտնուի Պալքըլըի Գերեզմանատան մէջ, սպասելով Արհի. եւ Գերպոյ. Նաղլեան Յովհաննէս Եպս. ժամանումին»։

«Ժամը 3ին կէսօրուէն վերջ հասնելով յիշեալ Գերապայծառը եւ Առաք. Նուրի-

րակը ու իր ընդհ. փոխանորդը Գեր. Աստուրեան Կղեմէս Վ.ը, նօտար Առաք. Դատաստանի, կարդաց վճիռը. որմէ վերջ սկսանք փորել, ներկայ ըլլալով նոյնները եւ երկու Հայ Քահանաներ Սուրումանաստրի Եկեղեցւոյն Տ. Արիստակէս Հիսարլեան եւ Տ. Անանիա Յակոբեան, թաղականներ, եւ ուրիշ վարդապետներ ու բաղմութիւն մը։ Շիրմին պատուանդանի տարածութեամբ սկսելով պեղումը, որուն լայնութիւնը կը հասնէր քովընտի գերեզմաններուն, կաւուղ գտանք հողը զլխուն ուղղութեամբ՝ աջ կողմը, իսկ կարծր՝ ձախ կողմը. ինչ որ կը նշանակէր, ինչպէս ներկայ գտնուող Յոյն գերեզմանափորն ալ ըսաւ, Գերեզմանի աջ կողմը (Տէր Կոմիտասի չիրմի փոսէն դուրս) ուրիշ թաղուածներ ըլլալու էին, հետեւաբար այդ կողմի հողը շարժած ըլլալու է. իսկ ձախ կողմը անաղարտ մնացած է, հետեւաբար փնտռուած զխակը գտնուելու

(1) Կարելոր է զիտնալ որ գերեզմանի վերի հորիզոնական մեծ քարերը վերցուած էին, իսկ բուն Գերեզմանը սահմանադժող հողակոյտը եւ զայն եզերող երկու կողքերու եւ զլխի ու ոտքի կողմերու ուղղահայեաց ցած քարերը տեղն էին՝ երբ պաշտօնական պեղումն սկսաւ։

էր դէպի այն ուղղութիւնը (որ ըսել է նահատակի գերեզմանի բուն իսկ շրջանակին մէջ)։ Եւ իրօք շարունակելով կանոնաւորապէս պեղումը, մէկ մեթր եւ տասը հարիւրորդամեթր խորութեամբ հանդիպեցանք կմախքի մը, որուն դանկը հանեցինք եւ նշմարեցինք անոր դրուած տեղը խոռոչ մը, որ մարմնոյ մնացած մասէն անջատ էր՝ թէեւ դեռեղուած նոյն ուղղութեամբ։ Շարունակելով պեղումը նոյն ընթացքով, գտանք եւ վերցուցինք յաջորդական միւս մասերը կմախքի մը՝ մինչեւ ոտքերու մատներուն ծայրերը. որուն համար մեր բացած փոսի դէպի երկայնքը քիչ մը եւս հարկ եղաւ փորել։ Եւ այսպէս վաթսուն հարիւրորդամեթր լայն, երկու մեթր երկայն փոսին մէջ գտանք յիշեալ խորութեամբ կմախքը»։

«Կը վկայենք՝ որ յիշեալ ոսկրները նոյն կմախքի մասերն էին. եւ թէպէտ աջ կողքէն նոյն կմախքին՝ Գլուխը դէպի Արեւելք ըլլալուն՝ այլ եւ այլ խորութեամբ ուրիշ կմախքներ երեւցան, ինչպէս նախատեսուած էր, որոնցմէ ոմանք թաղուած էին Տէր Կոմիտասի գերեզմանի խորութեան կիսուն, ուրիշներ աւելի ցած, ոմանք ալ

աւելի բարձր, սակայն տապանաքարին տակ ձախ կողմի ուղղութեամբ բացուած վաքսուն հարիւրորդամեթր լայն, մէկ մեթր եւ տասը հարիւրորդամեթր խորունկ եւ երկու մեթր երկայն փոսին մէջ գտնուեցաւ մէկ եւ միօրինակ շարունակեալ կմախք մը, որ կը կարծենք՝ թէ Տէր Կոմիտասի փնտռուած մահկանացու մնացորդն ըլլայ»։

«Կը վկայենք՝ որ այս վաթսուն հարիւրորդամեթր լայն, երկու մեթր երկայն եւ մէկ մեթր ու տասը հարիւրորդամեթր խորունկ փոսին մէջ, գետնի երեսէն մինչեւ յատակը գտնուածէն զատ ո եւ է կմախքի չի հանդիպեցանք։ Միայն այս փոսի սահմաններէն դուրս՝ հանդիպեցանք ուրիշ մի քանի ոսկրներու, որոնց ուրիշ կմախքներու պատկանիլը ճանչնալով՝ կողմնակի գերեզմաններու մէջ նետեցինք»։

«Եւ որովհետեւ 22 Դեկտ. օրը արդէն երեկոյացած էր, ժողովեցինք՝ որչափ կարելի եղաւ՝ կմախքի ոսկրները, եւ վրան կրկին իր հողակը լեցուցինք։ Յաջորդ օրը նոյն Արհի. Գերպոյ. Յովհաննէս Նաղլեան նոյն Արհի. Գերպոյ. Յովհաննէս Նաղլեան Եպիսկոպոսի եւ Գեր. Սարուխանեան Յով-

սէփ Վ. ի ներկայութեան՝ կէսօրէն առաջ ժամը 9ին կրկին բացինք եւ խուզարկեցինք հողը, որպէս զի ամբողջ ըլլար քննութիւնը. այսպէս հասանք նախորդ օրուան խորունկութեան, եւ ժողովեցինք որքան ոսկրի մնացորդ գտանք: Ապագայի զուգութեան համար Տէր Կոմիտասայ կարծուած փոսին եւ քովընտի գերեզմաններու մէջ քարէ պատ շինեցինք՝ յատակէն մինչեւ երեսը, որպէս զի կրկին ուրիշ ոսկրներ չի թափէին հոն, եւ չի խառնուէին Տէր Կոմիտասի քրքրուած հողին հետ, զոր լեցուցինք ինչպէս որ էր»:

«Եւ որովհետեւ կրնար կասկածուիլ՝ որ մեր գտած կմախքը թաղուած ըլլար ուրիշ կմախքներու վրայ, որոնք զուցէ աւելի խորունկ թաղուած կը մնային, ինչպէս կը պատահի այս գերեզմաննոցի շինմանը մէջ, եւ ինչպէս ստուգեցինք՝ որ կողմնակի թաղուածներուն այնպէս եղած էր, թէ եւ համոզուած էինք որ պեղելի հողին վերջին խաւին հասած էինք, այսու հանգեւձ ուղեցինք ալ աւելի խորունկ փորել բոլոր երկայնքովն ու լայնութեամբ, ինչպէս մեզի հրամայուեցաւ. եւ հասանք մէկ մեթր ու քառասուն հարիւրորդամեթր

խորութեան, եւ գտանք կրային ճերմակ ու կարծր հողի խաւ մը, որուն տակ չէր կրնար ենթադրուիլ որ ուրիշ մը թաղուած ըլլայ: Այսպէս համոզուած զոյացուցինք եւ կը վկայենք՝ թէ այն միակ կմախքը որ գտնուած էր վաթսուն հարիւրորդամեթր լայն՝ երկու մեթր եւ քառասուն հարիւրորդամեթր խորունկ փոսին մէջ, եղած ըլլայ իրօք նոյն Տէր Կոմիտասի փնտռուած կմախքը:

«Ջանացինք եւ ամէն հող տարինք ժողովելու ամբողջ կմախքը. բայց մաս մը փոշի դարձած էր. ուրիշ մաս մը այնքան փոխիւր էր՝ որ չէր կրնար չարժիլ առանց չի փորութելու. եւ այսպէս կմախք մը կազմելու չափ մեծ ոսկրներ գետեղուեցան սնտուկի մէջ, որ առ այդ պատրաստուած էր. ամբողջ մնացածը հաւաքուեցաւ կարելի եղածին չափ, եւ դրուեցաւ նոյն սրնտուկին մէջ: Ուշադրութեան արժանի էր ստորին ծնօտը, որուն վրայ պահուած կը մնային բոլոր ոսկորները, բացի երկու սուր ակոսներէ, որ կը պակսէին առջեւէն»:

«Կը վկայենք՝ որ Հայոց սովորութիւն է չի թաղել ուրիշ գիւղեր Գահանաներու

մարմնոյն վրայ, նոյն իսկ եթէ ասոնք (Քահանաները) դրսեցի ըլլային. ասկէ զատ Հայոցս քով աւանդութիւն է՝ որ Տէր Կոմիտասի մարմինը փոխադրուած չէ. հետեւաբար կը խորհինք՝ թէ գտնուած կմախքն ըլլայ նոյն Տէր Կոմիտասի իրական կմախքը»:

«Պեղումը աւարտելէ եւ գերեզմանը հողով լեցնելէ վերջ, գետեղեցինք կրկին եւ ամբողջութեամբ տապանաքարերը նոյն ձեւով եւ դիրքով, Արհի. Նաղլեան Եպս. ի եւ Գեր. Սարգիսեան Յովսէփ Վ. ի ներկայութեան»:

«Տեղեկագրութիւնս չի վերջացուցած՝ կը յայտարարենք թէ գտնուած ոսկրները ունէին նշաններ մինչեւ երկու հարիւր տարի հնութեան, եւ թէ հողը՝ որ գայն կը ծածկէր, մեզմէ առաջ ուրիշ ոչ մէկէ փորուած չէր, մինչդեռ կողմնակի հողը, ուսկից երեւցան ուրիշ կմախքներու բեկորներ, փորուած էր յաջորդաբար եւ կրկին լեցուած»:

«Այսպէս կը յայտարարենք եւ կը վկայենք տեղեկագրիս ստուգութեան, եւ կ'երգնուեք ճշմարտութեանը համար»:

Կ. Պոլիս 22 Դեկտ. 1922:

Գերեզմանափորեր

ՊՈՂՈՍ ՊԸՄՊԱԼԵԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ՇԱՅԻՆԵԱՆ

Փորիչներու վարպետը

ՊԵՏՐՈՍ ՏԻՐԱՅՈՒՆԵԱՆ

Այս շատ մանրամասն նկարագրութենէն կը քաղուի, որ – 1. Բացուած փոսի սահմանները կը համապատասխանէին տապանները կը համապատասխանէին տապանները կը համապատասխանէին տապանները: – 2. Նաքարի ստորին պատուանդանին: – 3. Այդ միջոցին մէջ գտնուած է կմախքը. այսինքն վաթսուն հարիւրորդամեթր լայն երկու մեթր երկայն, մէկ մեթր եւ քառասուն հարիւրորդամեթր խորունկ փոսին մէջ: – 4. Այն սահմաններէ դուրս միայն ուրիշ վրայէ վրայ թաղուածներ կային, բայց ոչ նկարագրուած փոսի սահմաններուն մէջ: – 5. Մէկ կմախք կար հոն, ու ոչ տակը, ոչ վրան ուրիշ մարդ թաղուած չէր: – 6. Ժողովուած ոսկրները նոյն կըմախքի մասերն էին: – 7. Քանի մը ոսկրներ, մանաւանդ փոսը երկրորդ անգամ բացուելուն, քովընտի գերեզմաններէ թափած էին, զորոնք՝ ինչպէս պիտի տեսնենք՝ բժիշկները զատեցին ու որոշեցին: – 7. Փովընտի՝ թէ՛ մեր փոսի երկայնութեամբ, թէ՛ գլուխին զէպի այդ փոսը,

Թաղուածներ նշմարուեցան, մանաւանդ աջ կողմը, եւ գիտենք նախորդ դատաւորական գործերէ՝ որ կաթողիկէ հայերը ջերմեռանդութեան համար կը մրցակցին եղեր իրենց նահատակին մօտը Թաղուիլ: — 8. Հայերը քահանաներու դիակին վրայ ուրիշ մարդ չեն թաղեր: — 9. Մեր ազգայիններու քով այն համոզումը կայ՝ որ Տէր Կոմիտասի մարմինը իր գերեզմանին մէջ մնացած է:

Ու ես՝ որ անձամբ այս ամէն գործառնութեանց գլուխը կեցայ եւ հաւաստեցի ըսուածները, կրկին կը հաստատեմ եւ կը յայտարարեմ՝ որ ստուգապատում է ու ճիշտ իր բոլոր մանրամասնութիւններովը՝ գերեզմանափորերու տեղեկագիրը: Կը ցաւիմ միայն՝ որ հայերէն բնագիրը քովս չունենալով, լատիններէն թարգմանութեանէն կրկին հայերէնի փոխադրեցի այս տեղ: Երկու թարգմանութիւններն ալ իմս ըլլալով, ճշտութեան տարակոյս չեն թողուր:

Ճշմարտութեան համար բսեմ նաեւ՝ որ տախտակէ նոր սնտուկը, որուն մէջ գերեզմանափորերը դրին զանազան ոսկրները, կրկնակ էր. երեկոյեան պեղումին մէկ հատ բերել տուած էինք դրացի յունաց գերեզմանատէն, յաջորդ օր հատ մը եւս բերել հարկ եղաւ՝ մնացորդ մանր մուկն ոսկրներն ալ ժողովելու համար: Այդ գործառնութեան համար մեր բացած փոսի հողը գրեթէ մազուեցաւ:

Այս երկու սնտուկներու մէջ մեր դրած ոսկրները Պատրիարքարան տարինք, եւ հոն դիւանի մէջ ընդ բանալիօք պահեցինք: Մինչ այս՝ կմախքի երկայնութեամբ ու լայնքով սնտուկ մը պատրաստել տուի. անոր յատակին չափով ուրիշ չարժական տախտակ մը չինել տուի թաւապատ, որ կողքէն բացուող կախարիչէն դուրս կրնար հանուիլ:

Ասկէ վերջ հրաւիրեցի վերակազմելու կմախքը՝ զանազան ոսկրներով՝ երկու բըժիշկներ, Տոքթ. Վահրամ, ոչ կաթողիկէ, Տոքթ. Գալուստ հայ-կաթողիկէ՝ որ մարմնակազմական ճիշդի Փարիզէ վկա-

յեալ մասնագէտ էր: Այս երկու կարող բժիշկները որոշ ժամերու երեք օր աշխատելով՝ 26-27-28 Դեկտ.ին, վերակազմեցին կմախքը, չարելով մէկիկ մէկիկ ոսկրները վերոյիշեալ թաւապատ տախտակին վրայ: Այսպէս կրցան կամ անդէտեղելի կամ ուրիշ կմախքներէ մեր փոսին մէջ ինկած մի քանի ոսկրներ որոշել ու զատել. ասոնցմէ անոնք՝ որ կրնային նոյն կմախքին ըլլալ՝ ուրոյն, եւ օտարները՝ ուրոյն ծրարներու մէջ ամփոփելով, միակ սնտուկի մէկ անկիւնը թողուցինք, նշանակելով տարբերութիւններն:

Դնենք հոս բժշկական այս գործառնութեան տեղեկագիրը, զոր լաւագոյն է ներկայացնել իր Ֆրանսերէն բնագրովը, պահելու համար մարմնակազմական յատուկ եւ որոշ բացատրութիւնները, որոնց որքան ալ հայերէն համապատասխան ասացուցքներ չեն պակսիր, չունենալով սակայն Եւրոպական լեզուներու ակադեմական ճշտուածքը, կրնան չի տալ հարկ եղած ճշգրտութեամբ նոյններու իմաստը:

Nous soussignés Docteurs en Médecine de la Faculté de Paris, déclarons avoir procédé à la reconstitution du squelette présumé du Der Gomidas Keumurgian, au 26-28 Décembre 1922.

D'après les ossements qui nous ont été présentés, nous avons pu classer comme suit:

Etat du squelette:

Squelette inférieur: Le squelette des membres inférieurs est à peu près complet, il comprend les fémurs, avec rotules, les deux tibias avec les péronés, calcaneums et astragales. On n'a pu découvrir que six métatarsiens.

Dimensions approximatives:

Fémur droit: du grand Trochanter au Condyle externe 0,42 m.

Tibia droit: du rebord du plateau tibial à la malléole interne 0,335 m.

Fémur gauche: du grand Trochanter au Condyle externe 0,42 m.

Tibia gauche: du rebord du plateau tibial à la malléole interne 0,335 m.

Os du Tarse: Calcaneum et astragale des deux membres intacts.

Bassin: Du bassin il ne subsiste que l'os coxal gauche, toute la partie ischiatique et pubienne de l'os est brisée. La dimension de cet os est de l'épine iliaque antéro - supérieur à l'épine iliaque postero - supérieur 0,15 m.

Tronc: du Rachis il ne subsiste que six vertèbres cervicales et il est possible d'établir sept corps de vertèbres dorsales et lombaires et six débris de corps vertébraux. Dans la masse on reconnaît un nombre important d'apophyses et de lames de vertèbres ainsi qu'un fragment de sacrum.

La clavicule droite a pu être constituée, la gauche est en partie seulement.

Les deux os omoplates sont réduits en morceaux, mais on reconnaît les deux acromions.

Des côtes, il ne reste que des fragments, pourtant les deux premières côtes, droite et gauche, sont reconnaissables.

Membres supérieurs:

Le squelette des membres supérieurs est presque complet, néanmoins le cubitus et le radius étant fracturés les mensurations ne peuvent être précises d'une façon parfaite.

Dimensions:

Humérus: du trochin à l'épicondyle 0,285 m.

Cubitus: du crochet de l'apophyse sigmoïde à l'apophyse styloïde 0,26 m.

On reconnaît en outre quelques os du carpe, scaphoïde, sémi-lunaire etc.

Les os de la main sont au complet avec phalange, phalangines et phalanges.

Crâne: Le crâne est réduit en morceaux. Les os de la voûte sont complètement brisés.

On reconnaît les deux apophyses mastoïdes avec la face interne du rocher.

Du maxillaire supérieur reconstitué partiellement, on reconnaît une grosse molaire et une incisive latérale du côté gauche, ainsi qu'une prémolaire et deux grosses molaires du côté droit. Il y manque une portion antérieure avec une partie de l'apophyse montante.

Le maxillaire inférieur est intact à l'except-

tion de l'apophyse coronoïde. Il y manque deux incisives médiane et latérale et un lambeau osseux du rebord alvéolaire. Les dents paraissent en très bon état et on ne constate aucune carie dentaire.

Conclusions: D'après l'examen et les dimensions du squelette on peut dire que ce dernier appartient à une même personne mesurant de 1,75 à 1,80 m; que l'examen de l'os coxal montre qu'il s'agit d'un organisme mâle, dont l'âge approximatif est celui d'un adulte à 45-50 ans.

Quant à établir la période d'inhumation il semble démontré qu'elle remonte à une époque très éloignée, qu'on peut évaluer à plus d'un siècle.

En foi de quoi le présent procès verbal est dressé.

Fait à Constantinople, le 5 Janvier 1923.

DOCTOR CALLOUST

DOCTOR ANDRÉ VAHRAM

Բժիշկներու այս քննութենէն վերջ՝ անդրադոյն լուսաբանութեան համար պէտք տեսանք հրաւիրելու ատամնաբոյժ մ'ալ, յատկապէս զննելու ծնօտները, որոնց մանաւանդ վարինը մնացած էր ամբողջ լաւ պահուած ակաւներով, որոնց սակայն միջին եւ կողմնակի երկու հերձատամուկը կը պակսէին: Այս պակասը նախընթաց Դատական ատենագրութիւններու մէջ յիշուած է ժամանակակից վկաներու մը կողմանէ ալ, որոնք կ'ըսեն թէ ձերբակալութեան գիշերը կալանաւորելու զացողներէ մէկը այնքան ուժգին ապտակած է Աստուծոյ ծառային ծնօտը (զուցէ բռնեցքով), որ երկու ակաւները նոյն տեսն ինկած են:

Տոքթոր Գալֆան Ատամնաբոյժ յանձն առաւ մեր բաղձացած քննութիւնը կատարել 1923ի Յունուար 10ին, եւ տուաւ հետեւեալ տեղեկագիրը:

Je soussigné, médecin dentiste, déclare avoir examiné les maxillaires supérieur et infé-

rieur, d'un squelette qui m'a été présenté par son Excellence Mgr. Naslian.

La mâchoire inférieure, presque intacte, manque seulement l'apophyse coronoïde du côté droit avec son condyle, ainsi que les deux incisives du même côté, la médiane et la latérale, qui ont été probablement tombées à la suite d'un traumatique au moment de l'exhumation, puisque leurs alvéoles sont intacts.

Quant à la mâchoire supérieure, elle est en partie fort endommagée à la région antérieure des rebords alvéolaires et la branche montante. Par conséquent plusieurs dents manquent à cette mâchoire.

Etant donné que les alvéoles de la région antérieure, surtout ceux des incisives du côté droit, sont effacés et resorbés, nous pouvons conclure que ces dents manquaient avant la mort du décédé.

En foi de quoi, je délivre le présent rapport.

DOCTOR CALFAYAN

Ամփոփենք բժիշկներու տեղեկագիրը քանի մը բացատրական տեղեկութիւններով, որոնք կրնան օգտակար ըլլալ փնտռուած լուսարանութեան:

Եւ նախ ըսենք՝ որ կմախքը մեր բացած փոսի յատակը կարծր հողի մէջ ամուր յեռած էր այնպէս՝ որ հողը կտոր կտոր փրթելով բրիչի հարուածներով, հետը կը տանէր ոսկրի կտորներ. այս պատճառաւ փտորեցաւ զանկը, եւ ինչ ինչ կարեւոր ոսկրներ: Անշուշտ եթէ մասնագէտ բժիշկներու ձեռամբ հանել տուած ըլլայինք կըմախքը, այդ անպատեհութիւնը տեղի չէր ունենար, եւ զուցէ ակոսներու պակասը վճռական փաստերէն մէկն ըլլար անոր ինքնութեան:

Բայց կարեւոր ու բաւական նշաններ կը մնան, որոնք վկայել եւ յայտարարել կու տան բժիշկներու, թէ 1. գտնուած ու վերակազմուած կմախքը մի եւ նոյն անձին է. — 2. այր մարդու կմախք մ'է. — 3. 1.75էն 1.80 մ. երկայնութիւն ունեցող հասակեղ մարդու կմախք է. — 4. մերձա-

ւորապէս 45էն 50 տարեկան անձի կմախք է. — 5. շատ հին կմախք է՝ որ դարէ մը աւելի առաջ թաղուած մարդու ըլլալու է: Այս կէտին յատկապէս հարցուցի՝ թէ չէ՞ր կրնար 200 տարուան կմախք ըլլալ: Բժիշկները պատասխանեցին՝ թէ դիտնականօրէն երբ դարէ մը աւելի առաջ կ'ըսուի, կրնայ երկու եւ աւելի ալ հասկցուի. կմախքի մը 100 տարիէն անդին ըլլալը կրնայ որոշուիլ, բայց 100 տարիէն անդին չէ կարելի ճշտել՝ թէ 150 է կամ 250. ասոր համար իրենք բաւական համարած էին դարէ մը աւելի ըսել, որ կրնայ 200 եւ աւելի տարի նշանակել:

Ատամնարոյժը խղճմտեցաւ ըսելու՝ թէ պակասած հերձատամուները կրնային մահուընէ առաջ ինկած ըլլալ. մանաւանդ որ տեղեկ կ'երեւէր աստակի անախորժ պատմուածքին: Մենք չի պնդեցինք այդ մասին, եւ ուղեցինք որ դնէ այդ մասին իր տեսակէտը: Սակայն ես անձամբ կրնամ վկայել՝ որ Գերեզմանի եղբրը յատկապէս այդ ծնօտը ձեռք առնելով հանգուցեալ Պատուհասեան վ.ի հետ, զարմանքով նկատեցինք այդ ակոսներու պակասը, եւ անոնց բջիջներն ալ հողով լեցուած գտանք: Մեզ համար ուրեմն այդ ակոսները մահուընէ առաջ ինկած ըլլալու էին. բայց պաշտօնական գործառնութեան մէջ պէտք էր՝ որ թողուինք մասնագէտ Ատամնարուժի յայտարարութիւնը, որ անշուշտ մեր անհատական տեղեկութենէն աւելի արժէք ունէր:

Կմախքի այս քննութիւնները եւ վերակազմութիւնը լրացնելէ վերջ՝ հրաւիրեցինք Անարատ Յղութեան կարգի երկու բարեկրօն Մայրապետներ՝ կարող հաստատելու շարուած ոսկրները թաւապատ տախտակին վրայ: Երբ այդ ալ լրացաւ, ղետեղեցինք զայն փայտեայ սնտուկի մէջ եւ փակեցինք. մէկ կողմը դնելով երկու ծրարներ ոսկրներու, մէկը ստուգապէս օտարներու, միւսը կմախքի կարծուած մնացորդներու: Յետոյ շրջապատել տըւինք փայտեայ սնտուկը զինկով, եւ կլայի մածուցով կնքեցինք: Դադարաձեւ այս

սնտուկին վրայ թիթեղէ խաչ մ'ալ յարմարեցինք, որուն թեւերուն մէջ կարելի էր յուշագիր թղթեր ղետեղել:

Երբ այսպէս ամէն ինչ պատրաստ էր, 19 Յունուար 1923ին հրաւիրեցի Պատրիարքական պոլսեքնակ ամբողջ մեր կղերը, եւ անոնց առջեւ Դահլիճին մէջ բանախօսութիւն մը կարդացի, ամփոփելով կըմախքին Տէր Կոմիտասի ըլլալուն թեր ու դէմ փաստերը՝ յարակից վաւերացիւթեքով պեղումի եւ կատարուած բժշկական քննութիւններու: Աւարտելով խօսքս, խնդրեցի որ ամէն ոք աղատօրէն յայտնէր այս մասին իր կազմած գաղափարը: Երբ ուրոյն ուրոյն ամէն մէկ քահանայ իր կարծիքը յայտնեց, ինչպէս պիտի տեսնենք յետոյ բանախօսութեան հետ, հրաւիրեցի զամէնքը Աթոռանիստ Եկեղեցին՝ թաղումի արարողութեան:

Այսպէս նոյն օրը (19 Յունուար 1923) կէսօրէն վերջ ժամը 3ին ես ու տասներեք վարդապետներ զգեստաւորուեցանք Եկեղեցւոյ աւանդատան մէջ, եւ ձեռքերնիս առած վառեալ մոմեր, թափօրիւ փոխադրեցինք դադաղը գտնուած սենեակէն, եւ բերինք Եկեղեցւոյ դասը, ուր Եկեղեցւոյ համառօտ կարգ մը կատարեցինք՝ առանց ննջեցեալի անուն տալու: Անկէ վերջ Քահանան ըրաւ խոսք ինչպէս սնտուկը տարինք Մկրտարանը, եւ հոն իր չափով պատրաստուած չիմէնթոյէ փոսի մը մէջ ղետեղեցինք: Ընդհանուր ննջեցելոց հոգիներու համար աղօթք եղաւ, եւ ամէնքս միաբերան երգեցինք «Հայր մերը», վերջ տալով թաղումի այս ինքնայատուկ հան-

(Շարունակելի)

դիսին: Գործաւորներ ղետեղեցին նոր Գերեզմանի վրայ մարմարեայ միակտուր կափարիչ մը, որուն վրայ փորագրուած էր այսպէս.

ՈՍԿԵՐԻ

ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՄԻ ԱՌԱՔ. ԱՏՆԵՒՆ

ԳՏԵԱԼԻ Ի ՇԻՐՄԻՆ

ՏՆ. ԿՈՄԻՏԱՍԱՅ ՎԿԱՅԻ

ՈՐ Ի ՊԱԼԸՔԻԸ

Ի 21 Դեկտ.ի 1922

Զգուշաւորութիւնը, զոր Առաք. Ատեանի մէջ Դատաւորի փափուկ պաշտօնն ու հանգամանքը մեզ պարտք կը դնէր, եւ աւելի բացայայտ փաստաթղթերու ակնկալութիւնը՝ թոյլ չէին տար մեզ հաւանականութենէ աւելի անդին մղել մեր հաստատութիւնը այն ատեն: Եւ սակայն, ինչպէս այսօր՝ այն ատեն ալ մեր համոզումը այն եղած էր՝ որ գտած էինք մեր Երանւոյն նուիրական նշխարները: Առարկաներու պարզ ընթերցումը մինչեւ այս կէտ յական պարզ ընթերցումը մինչեւ այս կէտ մեր տուած տեղեկութիւններուն՝ կը բաւէր աստուծոյ տալով որ թեթեւօրէն ու վարկապացուցանելու որ թեթեւօրէն ու վարկապարզի չէ եղած պեղումի եւ կմախքի պարագի չէ եղած պեղումի եւ կմախքի շուրջ կատարուած ամէն գործառնութիւն, որուն համար Առաք. Դատաստանի Գործող վերաքննիչ խորհրդականներն ու Զատադովը Հաւատոց (promotor fidei, որ ժողովրդային լեզուով Avvocato del diavolo ըսուած է Սուրբերու այս գործին մէջ, անոնց դէմ խտրօրէն քննադատ գտնուելուն համար), զոհ մնացած են մեր այդ մասին տարած խղճամիտ զգուշաւորութենէն, ինչպէս կարելի է տեսնել Երանացուցման Գործերուն մէջ:

ՅՈՎ. ԱՐՔԵՊՍ. ՆԱԶԼԵՍԸ